

הערות לעמ' 184-194

- 35 זה לשון הכרוז של חברת שומרי הדת, סמוך לראש השנה תר"ל, שחל ב־6 בספטמבר. ראה להלן, הערה 44.
- 36 כך עולה ממהלך הדברים בהמשך.
- 37 י"צ סופר, תולדות סופרים, חלק המכתבים (ק"ן סופר), לונדון תשכ"ג, מכתב כט, עמ' כו.
- 38 חיים סופר, מחנה חיים, אונטוואר תרל"ב, ב, ס' ה, עמ' ח. התאריך מופיע בסוף התשובה, עמ' יד.
- 39 סופר (לעיל, הערה 37), שם, מכתב ל. וראה לעיל, הערה 38. התשובה הארוכה, כולה דברי מוסר, באה לחייב את הסירוב ויהי נזה.
- 40 ראה לעיל (פרק ו, הערה 45), על התנגשותו עם השלטונות בעת המאבק בדבר בית הכנסת החדש במיסקולץ. בשומו מן הקונגרס אירעה שערוריה בעירו, מונקץ', עקב חילול שבת בפרהסייה של שני רופאים, ושוב בא לידי עימות עם השלטונות. ראה: סופר (לעיל, הערה 37), עמ' קבה, והמקור המובא שם.
- 41 דין־יחשבון על כך ב־*Magyar Zsidó*, מ־9 ביוני 1869, עמ' 194-196.
- 42 ראה להלן, בפנים, אחרי הערה 49.
- 43 להלן ההוכחות לגאמר בקטע זה.
- 44 המכתב־החוזר נדפס ב־*Neuzeit*, מ־15 באוקטובר 1869, עמ' 499. תאריך הפצתו – סוף אוגוסט או תחילת ספטמבר. הוא מסתיים בברכת כתיבה וחתימה טובה. ראש השנה חל באותה שנה ב־6 בספטמבר.
- 45 שם, עמ' 499-500.
- 46 ידיעה על המאבק בפרשבורג ועל כך שראשי הקהל מסרבים לערוך בחירות לנציגות הארגון המחוזי, וכן שהקונגרס מסתייע בחברי האופוזיציה, ראה: *Neuzeit*, מ־15 באוקטובר 1869, עמ' 498-499.
- 47 הכרוז נכלל בתשובה של הרב חיים סופר (לעיל, הערה 38), עמ' 6. על מספר הוועמים ששמותיהם לא נתפרשו, ראה שם, עמ' ח. קצבורג ייחס את הכרוז לרבי חיים, אך הוא רק העתיק אותו והרבה להסתמך עליו בתשובותיו לשואליו. ראה: ג' קצבורג, "הקונגרס היהודי באונגריה בשנת תרכ"ט, רשימה של מקורות", ארשת, ד (תש"ך), עמ' 222-367, מס' 240.
- 48 שם, וכך כל המובאות בקטע הבא.
- 49 ראה לעיל, הערה 21. הביטוי "לקחת מועד" המופיע בשני המקורות הוא גרמניזם: *sich Zeit nehmen*.
- 50 קונטרס זה הגיע לידי באדיבותו של מיכאל סילבר.
- 51 בסעיף טז מובאת הערה מאת "הגאון האב"ד מסיגעט".
- 52 מכתב־חוזר (לעיל, הערה 44), עמ' 500-501.
- 53 תקנות (לעיל, הערה 16). ההקדמה מדקדקת לומר, שמדובר במבחר מחוות הרעת שנתקבלו. ואמנם המודר"ם שיק, בכרוז שבחיבורו, מונה שמות של ערים שמהן באו תשובות שנוסחן לא נתפרסם.
- 54 תקנות, שם, עמ' 6.
- 55 נשמע על כך להלן.
- 56 תקנות, שם, עמ' 8-18.
- 57 וראה לעיל, בפנים, לפני הערה 16.
- 58 שם, עמ' 20-30.
- 59 שם, עמ' 3-4.
- 60 שם, עמ' 4.
- 61 את הצו פרסם: L. Löw, *Der jüdische Kongress in Ungarn, historisch beleuchtet*, Pest 1871, p. 293.
- 62 בקשר הזה שבין הדברים הכיר בבהירות כתבו של ה־*AZ*, מ־1 במאריס 1870, עמ' 172.

הערות לפרקים יז-יח

הערות לפרק יז

- 1 התפנית בדעת הקהל עוררה בשעתה תשומת לב רבה. ראה לדוגמה את דברי הכתב של ה"Israelit", מ"2 במארכ 1869, עמ' 164. העובדה מתועדת בחוברת שפרסמה חברת שומרי הדת: *Journalstimmen über den ungar. Israelitischen Landes-Kongress und die von denselben gefassten Beschlüssen und Statuten*, Pest 1870.
- 2 מתנגדי האורתודוקסים ייחסו את התמיכה המפתיעה של העיתונות באורתודוקסים להשפעתו של אדא הורן, לפניו איגנץ איינהורן, רבה של הקהילה הרפורמית בפשט בפרוס המהפכה, שעתה, בשווייץ מן ה"גלות", היה לעורכו של *Neue freie Lloyd*, במאון האופוזיציה הרדיקלית. לפי גירסה זו, תמכו אנשי שומרי הדת במועמדי האופוזיציה תמורת סיוע מצדם לענייניהם הם. ראה: *AZJ*, מ"1 במארכ 1870, עמ' 172; ומ"5 באפריל, עמ' 262. תמיכתו של הורן באורתודוקסים היא עובדה, ומאמרו כלולים בחוברת המובאת בהערה הקודמת. עם זאת, תמיכתו מובנת גם בלי ההנחה שהיה הסכם פורמלי עם האורתודוקסים. על כל פנים, נצונום שלהם לא בא בעטייה של האופוזיציה, אלא בשל קבלת ערעור על ידי עמודי התווך של מפלגת השלטון.
- 3 A. Zeller, *A Magyar Egyházpolitika 1847-1894*, Budapest 1894, I, pp. 478-483.
- 4 שם, עמ' 609-611.
- 5 דברי והרמן - שם, עמ' 639-646.
- 6 שם, עמ' 643.
- 7 שם.
- 8 ראה לעיל, פרק טז, הערה 1.
- 9 צלר (לעיל, הערה 3), עמ' 985, וראה להלן.
- 10 ראה לעיל, פרק טז, הערה 19, תזכיר א, עמ' 4.
- 11 צלר (לעיל, הערה 3), עמ' 681.
- 12 נאומו של יוקא - שם, עמ' 663-668.
- 13 שם, עמ' 665.
- 14 שם, עמ' 665-666.
- 15 שם, עמ' 665.
- 16 לאורך כל הנאום.
- 17 שם, עמ' 665-666.
- 18 שם, עמ' 666.
- 19 *Neuzeit*, מ"25 בפברואר 1870, עמ' 94.
- 20 דברי נימט - צלר, שם, עמ' 675 ואילך; החלק הנוגע לעניינינו - שם, עמ' 680-682.
- 21 ראה לעיל, הערה 7.
- 22 צלר, שם, עמ' 681-682.
- 23 שם, עמ' 682. התקפותו של נימט היתה מרושעת, אך לא חסרת יסוד. התייחסותם של היהודים למאבק בין ההונגרים והאוסטרים בכל שלביו לא תאמה את הדגם הפטרייסטי ההונגרי, כפי שביקשה לראות ההנהגה היהודית, האורתודוקסית והגיאולוגית כאחת, לאחר שההכרעה נפלה לטובת ההונגרים. הנושא ניתן היום לטיפול היסטורי בלתי־משוחרר, אלא שאין כאן מקומו.
- 24 צלר, שם, עמ' 985-986.
- 25 שם, עמ' 986.
- 26 הכרוז של שומרי הדת נדפס ב"Israelit", מ"10 באוגוסט 1870, עמ' 605. ב"Magyar Zsidó", מ"7 באפריל, באה ידיעה מפרשבורג, שבדרשת שבת הגדול חגג הכתב סופר את נצחון האורתודוקסים כנס פורים. הנושא חוזר ונשנה בפי דרשנים והיסטוריונים חרדים. ראה: י"י גרינוואלד, לפלגות ישראל

הערות לעמ' 195–204

- באונגריא, דעווא תרפ"ט, עמ' פא; ולאחרונה: יאקאבאוויטש (לעיל, פרק טז, הערה 31), א, עמ' שה, לא כשגרא דלישנא, אלא על יסוד הוכחות, שהגם היה מכוון ליום זה דווקא.
- 27 הודעה אצל לב (לעיל, פרק טז, הערה 61), עמ' 296–295.
- 28 צלר (לעיל, הערה 3), עמ' 553–545.
- 29 ראה לעיל, פרק יט, הערה 19. התוכיך נחלק לשלושה חלקים. להלן יצוטט: תוכיך א, ב, ג.
- 30 תוכיך ג, שם.
- 31 הכתב של ה־*Israelit*, מ־19 במאי 1870, עמ' 358, מדווח על ההתייעצויות שקדמו לחיבור הפטיציה ומייחס לאחד המשתתפים את הכוונה לפעול למען ביטול ההחלטה מ־18 במאריס. מחברי התוכיך הסתלקו מן הרעיון.
- 32 מכתב הלוואי גרפס בתרגום גרמני ב־*AZJ*, מ־30 בדצמבר 1870, עמ' 1002–1004.
- 33 שם, עמ' 1003. זהו ציטוט מילולי מן הפטיציה האורתודוקסית.
- 34 שם. דברים אלה מזכירים את הטיעון של בית הדין בהמבורג בפני הסנט נגד מייסדי ההיכל, שהם בני כת חדשה, שאין זכות הישיבה שניתנה ליהודים חלה עליהם. ראה מה שכתבתי בספרי, ההלכה במיצר, מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתוודותה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 44–45.
- 35 תוכיך (לעיל, הערה 29), א, עמ' 43–42; *AZJ* (לעיל, הערה 32), עמ' 1003.
- 36 שם.
- 37 *AZJ*, שם, עמ' 1003.
- 38 כל זה שם; ראה גם תוכיך, שם, א, עמ' 39.
- 39 תוכיך, שם, א, עמ' 45–46.
- 40 שם.
- 41 נוסח התשובה אצל צלר (לעיל, הערה 3), עמ' 937. לניתוחו ראה להלן, בראשית פרק יח.
- 42 נ' קצבורג, "מלחמתם של יהודי הונגריה למען שוויון זכויות דתי בשנות ה־90 למאה ה־19", ציון, כב (תשי"ז), עמ' 119–148.

הערות לפרק יח

- 1 נוסח הפנייה אינו בידינו ועל תוכנו נלמד מתשובת השר; ראה בהערה הבאה.
- 2 התשובה ב־*AZJ*, מ־20 בספטמבר 1870, עמ' 747–748.
- 3 מופר (לעיל, פרק טז, הערה 37), מכתב לט, עמ' לד–לו. תשובתו של חיים מופר היא מא' דחול המועד פסח, שחל ב־18 באפריל.
- 4 שם, עמ' לא.
- 5 שם.
- 6 על כך ראה להלן.
- 7 הכרוז ב־*Israelit*, מ־10 באוגוסט 1870, עמ' 605–606. קדם לו כרוז אחר, כנראה בעל תוכן דומה, שאינו בידינו.
- 8 בכרוז הנ"ל נאמר, שההצטרפות לארגון המתוכנן תהיה תלויה ברצון הקהילות, ועל הבטחה זו חזר I.R., היינו איגנץ רייך, במאמר ב־*Magyar Zsidó*, מ־4 באוגוסט 1870, שבוע לפני פתיחת האסיפה.
- 9 רשימת הקהילות באה בהמשכים ב־*Magyar Zsidó*, מ־20 ביולי ועד ל־25 באוגוסט 1870.
- 10 *Israelit*, מ־7 בספטמבר 1870, עמ' 673–676.
- 11 שם, עמ' 675. דבר זה כבר נאמר במשך ימי האסיפה. רבים מן הצירים הגיעו באיחור, ועד אז הגיע מספר כתבי הטיעונים לשלוש מאות וחמישים.

הערות לפרקים יח-יט

- 12 שו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' שלו.
- 13 תיאורי מבוסס על הדין־וחשבון ב־*Magyar Zsidók* (לעיל, הערה 9), וב־*Israelit*, מ"ז בספטמבר 1870, עמ' 673–676.
- 14 *Israelit*, שם, עמ' 673.
- 15 שם, עמ' 675.
- 16 מסנך חשוב זה פרסם ד' סופר, מזכרת פאקש, ג, ירושלים תשל"ג, עמ' 109–110. משם העתיקו יאקאבאוויטש (לעיל, פרק טז, הערה 31), עמ' שכג–שכד.
- 17 יאקאבאוויטש, שם, עמ' שכח.
- 18 הם צבי מאנהיימער, מנחם כ"ץ, יואל אונגאר, שמעון יהודה פאנפעדער ואהרן פריד. ראה לעיל, הערה 9.
- 19 שלטה צבי שיק, ממשה עד משה, והוא ספר היחס משפחת שיק, מונקץ' תרס"ג, דף כב ע"א.
- 20 החלטות האסיפה נתפרסמו ב־*Israelit*, מ"ד בספטמבר 1870, עמ' 689–691.
- 21 שם, עמ' 690–691; ההנמקה בעמ' 674.
- 22 לפי *AZJ*, מ"ד בספטמבר 1870, עמ' 748, זכתה החלטה זו, הנראית ליברלית, לשבחים מופלגים מצד העיתונות.
- 23 ראה לעיל, הערה 21.
- 24 *Israelit* (לעיל, הערה 20), שם.
- 25 *Israelit*, שם, עמ' 691.
- 26 שם, עמ' 676, בניגוד לנאמר בהחלטות, שם, עמ' 692.
- 27 בכרוז ההזמנה (לעיל, הערה 7) נאמר, שהוא מתפרסם על דעת "כל גאוני זמננו".
- 28 סופר (לעיל, פרק טז, הערה 37), מכתב מ, עמ' לו, ומכאן שהרב חיים סופר עמד בסירובו שנוכח לעיל, הערה 3.
- 29 ראה לעיל, פרק טז, הערה 21.
- 30 חיים סופר שיגר את ספרו, שערי חיים, אונגוואר תרכ"ט, שזה עתה יצא לאור, לרב ירמיהו לב. בספר זה מנה המחבר את כל החומרות המתחייבות על פי הדין בהתנהגות כלפי עברייני הדת: אין מחללים עליהם את השבת אם חלו, אין קוברים אותם בקבר ישראל, וכדומה. רבי ירמיהו אמר לו, כי חידוש אין כאן, אך לא היתה זו מן החכמה "להביאם לעין כל גלוי לכל בעת כזאת" בלי ביאור, כי פרסומם לא יועיל אלא יזיק. על שאלת המחבר לטי עליו לשלוח את הספר בקהילתו, ענה הרב מאוהעל, שנשתנו הדעות מאז הקונגרס.
- 31 למכתב ראה: מזכרת פאקש (לעיל, הערה 16), עמ' 106–107. בהמשך המכתב נזכרת מחשבה, שעלתה כנראה עוד בהתייעצות במהלך האסיפה, שיחייבו את הקהילות לרשום בפרוטוקולים שלהן שלא יקבלו רב מחניכי הסמינר, ועל ידי כך לסכל את קיומו. הרב דייטש הסתייג מהצעה זו. הוא טען שהיא לא תועיל והקהילות לא תעמודנה בהחלטותיהן. אין עצה אלא לפרסם איסור גמור על הסמינר, טען. מסתבר שההצעה נדונה בימי האסיפה, אך לא ראו בה תועלת בלי צירוף שמו של הרב מאוהעל. איסור כזה לא הוכרז בשלב זה.
- 32 *AZJ*, מ"ז ביולי 1872, עמ' 572. רוזנהיימר היה מקובל על חוגי הרבנים. האדמו"ר מליסקא התייעץ אתו בדבר בית ספר סימולטני בעירו, שהחסידים העדיפוהו על בית ספר יהודי (שם, מ"ז בפברואר, עמ' 106), וניסרים דברי אמת. ראה לעיל, פרק טז, הערה 18.
- 33 ראה לעיל, הערה 28.
- 34 J. Grünfeld, "Geschichte der orth. israelitischen Kultusgemeinde", *Die Juden und die Judengemeinde, Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*, ed. H. Gold, Brünn 1932, pp. 109, 117.
- 35 *Das traditionelle Judentum*, מ"ז בפברואר 1871, עמ' 173–174.

הערות לעמ' 205–215

- 36 התיאור הבא נשען הן על מאמרו של אייזלר הן על המסמך הרשמי, שנתפרסם ב־*AZJ*, מ־3 באוקטובר 1871, עמ' 807–808; ב־*Neuzeit*, מ־6 באוקטובר, עמ' 475–477, ושם בתוספת ביקורתית.
- 37 I. Berger, *Offener Brief an Ehrwürdigen Herrn Jeremias Löw Oberrabbiner in S-A-Ujhely*, Wien 1872, p. 21.
- 38 *Jüdische Presse*, 1871, עמ' 418.
- 39 כך ב־*Neuzeit* (לעיל, הערה 36), שם.
- 40 *Das traditionelle Judentum*, מ־9 במאס 1871, עמ' 191.
- 41 שם, עמ' 206.
- 42 מושל המועד נענה לבקשת הקהילה האורתודוקסית, כפי שנאמר בפירוש בפתחת המסמך, לעיל, הערה 36.
- 43 מכתב ההתפטרות נדפס ב־*Neuzeit*, מ־28 בפברואר 1872, עמ' 89.
- 44 נוסח התוכיר לא הגיע לידינו.
- 45 *Neuzeit*, מ־10 בפברואר 1871, עמ' 64–66; מ־17 בפברואר, עמ' 75–76; מ־24 בפברואר, עמ' 85.
- 46 וכך כתב הרב חיים סופר, במכתבו לשומרי הדת מא' דחול המועד פסח תר"ל, היינו חודש ימים לאחר ההחלטה של 18 במאס 1870 (שושן פורים): "ה' ראה דמעת צדיקים דברי צומות וזעקתם והשיע למען זכות אבות ולא יאמין שחכמתם פעל רק מסירת הנפש עלה לפני ה'". ראה: סופר (לעיל, פרק טז, הערה 37), עמ' לה. מיכאל סילבר מסר לי, שעקיבא יוסף שלזינגר הזכיר את מותו של אטווש כמעשה ישועה לאורתודוקסים מן ההשגחה.
- 47 *Das traditionelle Judentum*, מ־10 בפברואר 1871, עמ' 161.
- 48 שם, מ־6 במאס, עמ' 194.
- 49 צלר (לעיל, פרק יז, הערה 3), עמ' 934.
- 50 הניאולוגים עשו נסיון נואש לסכל התפתחות זו. הירשלר הגיש תוכיר לשר החדש ב־26 באפריל ומחה בו נגד המחשבה להעניק רטוראקטיבית לאסיפת האורתודוקסים מעמד דומה למעמדו של הקונגרס. האחרון נבחר על פי כל דקדוקי הפרלמנטריום ואילו הראשון התכנס ללא כל פיקוח על בחירת משתתפיו. ועוד, השר אטווש הגדיר בשעתו את האסיפה כהתכנסות פרטית גרידא. ואולם כל זה היה ללא הועיל. הצעד שנקט פאולר היה טיפוסי להליכי החקיקה בהונגריה, שספגו הרבה ביקורת ולעג. הפרלמנט האריך לדון ולהתווכח בסוגיה ולבסוף השאיר את ההכרעה לרשות המבצעת. נחזור ונפגוש להלן הליך דומה בקשר לייסוד הסמינר, הפעם לטובת הניאולוגים. תוכירו של הירשלר נתפרסם ב־*MZsSz*, VIII (1891), pp. 771–773.
- 51 *Das traditionelle Judentum*, מ־23 בנובמבר, עמ' 456. על העניין דוח בפרוטרוט בגליון הבא, מ־30 בנובמבר, עמ' 457–459, ושם הקשר לגס תוכנה.
- 52 *AZJ*, מ־2 בינואר 1872, עמ' 6.

הערות לפרק יט

- 1 שבת אחים, 28 במאס 1872.
- 2 S. Kohn, *Was haben die jüngsten Vorgänge innerhalb der ungarischen Judentum zu bedeuten*, Pest 1870, p. 6.
- 3 נדפס במכתב גלוי, סיגעת תרמ"ז, עמ' ב–ג (ללא מספור); חזר ונדפס שם יחד עם ספר מלחמת מצוה, תרמ"ח. יאקאבאוויטש (לעיל, פרק טז, הערה 31) חזר והדפיס אותו בספרו, עמ' שסח–שער, בלי החתימות, וקבע (שם, הערה 16) את תאריכו על יסוד פריסמו בשבת אחים.

הערות לפרק יט

- 4 הוצתם בשם פרשבורג היה שמוה בוגם בן אברהם שמואל בנימין, השבט סופר. הכתב סופר נפטר כחודשיים לפני כן, ב"ט בטבת תרל"ב (30 בדצמבר 1871).
- 5 למסמכים על כך ראה בחיבורים הנזכרים לעיל, הערה 3, ונוסף עליהם אוהב משפט, לבוב תרמ"ח.
- 6 נתונים לתולדותיו ראה: פ"ו שווארץ, שם הגדולים מאריך הגר, פאקש תרע"ד, דף יב ע"א-ע"ב.
- 7 את המכתב לרב חיים מצאנו שנוכר בהמשך הוא כתב לפי עדותו: "בשם פקודת הדפ"ק (-הדורכפיהונגסקומיסיון)", היא ועדת הביצוע. ראה: מלחמת מצוה (לעיל, הערה 3), עמ' נט.
- 8 ראה לעיל, פרק יח, הערה 31.
- 9 המכתב מופיע במכתב גלוי (לעיל, הערה 3). חסר בו תאריך אך נזכר בו שהתקנות זכו ב"קיום מהקיר"ה", היינו לאחר דצמבר 1871.
- 10 ראה לעיל, הערה 7. מכתבו של הרב מצאנו לרב פנט – מלחמת מצוה (לעיל, הערה 3), עמ' נט. הכותב מציין בפירוש שהוא פועל על פי בקשת הרב דייטש.
- 11 ראה: י"י כהן, חכמי טראנסילוואניה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 36.
- 12 מכתבו של הרב דייטש נדפס במלחמת מצוה (לעיל, הערה 3), דפים נח ע"א-נט ע"א.
- 13 שם, דף נח ע"ב: "איך נמנע ליתקן התקנות והאיל שלא תקנו אותן הדורות הקרמונים".
- 14 שם, דף נח ע"א.
- 15 ביטוי זה לא נאמר במכתב, אך אין ספק שההופעה החיצונית השונה של יוצאי אוברלנד יצרה תחושת זרות לגביהם.
- 16 ראה לעיל, הערה 13.
- 17 ראה: תולדות סופרים (לעיל, פרק טז, הערה 37), עמ' קכו, על סיבת עזיבתו את מונקאץ', שאנשי בלעיל מרדו את חייו והרב מצאנו בא להגנתו.
- 18 זאב וואלף, דרכי הישר והטוב, מונקאטש תר"ע, דף כח ע"ב, וראה גם שם, דף לט ע"ב.
- 19 מלחמת מצוה (לעיל, הערה 3), דף נח ע"ב.
- 20 שם, דף נט ע"א. בניגוד לבעלי האיומים האחרים, הסתמך הרב דייטש על "משפט המדינה", היינו המשנה שיצאה מבית מדרשו של השר אטווש, שהוא חשב כי היא עדיין עומדת בתוקפה. לפי משנה זו, חייבת כל דת להתארגן על פי חוקיה ועיקריה ולקיים סדר ומשמעת בקהל עדתה בכוחות עצמה. עכשיו, משנחלקה העדה היהודית לשתיים, כל אחת חייבת בהתארגנות כזו, ואילו לעמידה מן הצד בלא להצטרף לא לארגון זה ולא לאחר אין מקום.
- 21 שם, שם.
- 22 כך באוהעל, בסיגט ובמקומות אחרים.
- 23 לנתונים בסיסיים על הרב פרלס ועל קהילתו ראה: כהן (לעיל, הערה 11), עמ' 197-198. על אופיו ואישיותו ראה להלן, בפנים.
- 24 שמו של הרב פרלס מופיע בין הוצתמים על הכרוז הנזכר לעיל; ראה לעיל, הערה 3.
- 25 ראה לעיל, פרק יא, ליד הערות 33-34.
- 26 AZI, מ"ד 14 במאי 1872, עמ' 997.
- 27 שם. הכתב מעתיק את תוכנו של גילוי הדעת של הפרשים בדבר מניעי הפילוג. הם מאשימים את האורתודוקסים בהתנהגות שרירותית שלא לשם שמיים. תפקידו של הרב בסכסוך לא נזכר, אך הוא מוכח מגלגולי הדברים, כמתואר בהמשך.
- 28 על אביו וייחוסו ראה: י"י גרינוואלד, "נכדי הרמ"א והשפעתם באונגריה", סיני, כח (תשי"א), עמ' עט-סז.
- 29 ראה לעיל, הערה 26.
- 30 השניים היו הרב שמעון יהודה פאנפדער ממוקאי והרב צבי הירש ווייס מסאבראנץ. שניהם בין הוצתמים הנזכרים לעיל, הערה 3.
- 31 לתולדות חייו ראה: שווארץ (לעיל, הערה 6), דף כו ע"א-ע"ב.

- 32 מלחמת מצוה (לעיל, הערה 3); החלק חסר מספור.
- 33 נדפס בשבת אחים, ב, גליון 10, פרשת ויקהל תרל"ב. לנגד עיני היה רק צילום הדף אצל יאקאבאוויטש (לעיל, פרק טז, הערה 31), צילום 55.
- 34 תפקיד הרב הוטל על רבה של שעבעש, עיירה סמוכה לקשא, עד שיימצא רב שיקבע את מקומו בעיר. עובדה זו מראה, כי הכוונה היתה לדחוק את רגלו של הרב כ"ץ, שהיה לו חוזה לשש שנים. ראה: שבת אחים, שם.
- 35 דבריהם של מצדיקי הפורשים נתפרסמו במכתב־חוזר מטעמם, אך ניסוחם אינו בדינו. על תוכנם נלמד מתגובת המתנגדים להם.
- 36 *AZJ*, מ"ד 14 במאי 1872, עמ' 397; *Das traditionelle Judenthum*, מ"ד 18 באפריל 1872, עמ' 126; שבת אחים, מ"ד 6 באפריל 1872.
- 37 ראה: מלחמת מצוה (לעיל, הערה 3); החלק חסר מספור.
- 38 שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' שז.
- 39 יאקאבאוויטש (לעיל, פרק טז, הערה 31), עמ' שסד ואילך, הרגיש בקושי. הוא ביקש ליישבו על יסוד ההנחה, שבשלב הדיונים בבית הגבוהים על זכות האורתודוקסים שלא להצטרף לארגון הקונגרס, פעלו הסטטוס־קוו כקבוצה נגדם, הגחה חסרת יסוד.
- 40 כל זה בתשובה הנוכחית לעיל, הערה 38.
- 41 שאלה זו נדונה ביסודיות לרגל המחלוקת בסיגט בדבר הצטרפות הקהילה לארגון האורתודוקסי. מחבר הספר אוהב משפט, לעמבערג תרמ"ז (ולא מספור), אות א, מרבה להביא ראיות, שקהילה שלא היתה מיוצגת באסיפה אינה חייבת לקבל את תקנת הנאספים אפילו במגדר מילתא. חולק עליו בעל עין משפט, חיבור הכלול במלחמת מצוה (לעיל, הערה 3).
- 42 הספרים הם פני אברהם, לכו"ב תרל"ח; אגרא דהספדא, מונקאטש תרמ"ו. בהסכמות לראשון יש דברים מוזרים. נראה שהספר היה מוכן בידי המחבר שנים הרבה לפני פרסומו. הוא קיבל הסכמות לספר כבר בשנות השישים וחלו שיבושים בתאריכים ואולי גם במקומות.
- 43 התשובה בסוף הספר אגרא דהספדא, שם.
- 44 שבת אחים, מ"ד 9 במארס 1872; *Das traditionelle Judenthum*, מ"ד 9 במאי 1872, עמ' 132.
- 45 ראה במכתבו מ"ד 23 ביולי 1868, שצוין לעיל, פרק יא, הערה 39.
- 46 אפפענעס זענדשרייבען דער שטאטוס־קווא־געמיינדע צו קלויזענבורג אין אנגעלטענעהייט דעם געגען ויא פעראפענטליכטען "איסור"ס, קלויזענבורג תרמ"ב, עמ' 15.
- 47 י"י כהן, בספרו על חכמי טראנסילוואניה (לעיל, הערה 11), עמ' 198, מביא דברים שכתב הרב פרלס בשנת תרמ"ט (מכתב יד): "המתכבדים בקלון אחרים... אין לי דו"ד (ד"ן ודברים) עמהם, אי אפשרי במ ותלי"ת (ותודה לאל יתברך) עתותי מוקדשים לשמים... וידעתי נאמנה עוד מעט ויהיו חשופי שת ערום מן אדרת שער וכל העם יכירו וידעו מי ומה אלה הפוסעים על ראשי [עם] קודש ותול"מ (ותו לא מידי)".

הערות לפרקים כ-כא הערות לחלק השישי

הערות לפרק כ

- 1 על מאבק האורתודוקסים נגד האישור בפרלמנט של ייסוד הסמינר, ראה: A. Zeller, *A magyar egyházpolitika 1847-1894*, Budapest 1894, II, p. 503-508. תרגום גרמני של עיקרי הדברים ב"AZJ", מ"ט 28 ביולי 1874, עמ' 520-525. ניתוח ביקורתי של הדיונים הופיע בגליון הקודם, מ"ט 21 ביולי, עמ' 503-508. הרי המאבק שקדם לפתיחה נשמעים בבהירות בנאום הברכה לפתיחת המוסד שנשא שמואל כהן, שמיילא תפקיד פעיל בכינון המוסד. ראה: *A budapesti országos rabbiképző-intézet értesítője az 1886-87. évi tanévről*, Budapest 1888, p. 10.
- 2 הדין יוחשבון על פעולות המוסד בעשור הראשון לקיומו מציין בפירושו, כי רוב התלמידים הגיעו אליו לאחר לימודם בישיבות. ראה: שם, עמ' 60, 62.
- 3 עשר שנים לפני כן, בשנת 1862, הוכיח טרפורט בהרצאה באקדמיה את יהודי המדינה על העדפתם את השפה הגרמנית על ההונגרית. ההרצאה עוררה את מחאתו של ליאופולד לב. ראה: *BCH*, V (1862), pp. 425-430.
- 4 צלר (לעיל, הערה 1), עמ' 244-368.
- 5 על כך הוא ספג ביקורת מצדדים רבים. ראה: צלר, שם, עמ' 974-1109.
- 6 תיאור הדברים אצל נ' קצבורג, "מלחמתם של יהודי הונגריה למען שוויון זכויות דתי בשנות ה-90 למאה הי"ט", ציון, כב (תש"ו), עמ' 119-148.
- 7 על חלקו של קופל רייד אנו למדים ממאמר שנתפרסם זה עתה: J. Kis, "Reich Koppel, egy rabbi a Felsőházából", *Múlt és Jövő*, IV, 2 (1993), pp. 91-92.
- 8 בפירוש הביעו דעה זו הרב ולמן שפיצר - שכיהן בווינה אבל נמנה עם רבני הונגריה - והרב שלמה שיק, רבה של קארצג. ראה: M. Ehrentheil, *Reception und Orthodoxie*, Budapest 1892, pp. 22, 30-31, 69-70. אהרנטייל עצמו, עורך העיתון האורתודוקסי אלגעמיינע יידישע צייטונג, ייצג את דעת האינטליגנציה האורתודוקסית, וספרו מותח ביקורת קטלנית על איגנץ רייד.
- 9 כך אירע בפרשבורג. במוות הכתב מופר בשנת 1871 הושב בנו שמחה בונם (לאחר זמן בעל שבת מופר) על כסאו. בתגובה פרש מיעוט מודרניסטי מן הקהילה, שעד אז מצא את סיפוקו במסגרתה. ראה: D. Gross, "Die Israelitische Religionsgemeinde", *Die Juden und die Judengemeinde Bratislava in Vergangenheit und Gegenwart*, ed. H. Gold, Brünn 1932, pp. 134-138.
- 10 זה עתה נתפרסם מחקר ממצה על הנושא. ראה: G. Haraszti, "Két világ határán, Tradíció és modernitás. A rumbach utcai zsinagóga és hívei", *Múlt és Jövő*, IV, 2 (1993), pp. 15-27.
- 11 *MZSL*, עמ' 156.

הערות לפרק כא

- 1 שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' קעו.
- 2 J. Schweitzer, *A Tolna megyei zsidók története*, Budapest 1982, pp. 191-192.
- 3 ראה: גרוס (לעיל, פרק כ, הערה 9), עמ' 137-138.

- 4 D. Schön (ed.), *A tegnap városa, A nagyváradi zsidóság emlékönyve*, Tel Aviv 1984, pp. 68-71
- 5 שלמה צבי שיק, ממשד עד ממשד, מונקאטש תרס"ג, דפים סב ע"ב-סח ע"א. אהרנטייל (לעיל, פרק כ, הערה 8), עמ' 58, העריך בשנת 1892, שברוב הקהילות שנתפלו נשארה החברה קדישא מאוחדת.
- 6 שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' שה.
- 7 חיים סופר, שערי חיים, אינגוואר תרכ"ט.
- 8 כך נראה מפתחת תשובת המהר"ם שיק, אורח חיים, סי' שד, שתוכנה יידון בהמשך.
- 9 שם.
- 10 תיאור מפורט על מה שעבר בין החתם סופר והרב מטריאסט ראה בספרי, ההלכה במיצר, מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתוודותה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 46-48.
- 11 שו"ת חתם סופר, חלק ו (במהר"ם שיק צוין בטעות חלק ה), סי' פט.
- 12 ב"צ יאקאבאוויטש, זכר ימות עולם, כ, ירושלים תשכ"ו, עמ' טז, טוען, כי פסקה זו מדברי החתם סופר שימשה אסמכתא למהר"ם שיק בחתירתו לפילוג, אם כי אין הוא מזכירה.
- 13 חתם סופר (לעיל, הערה 11), בסוף הפסקה.
- 14 ראה לעיל, הערה 8. לאפיון שני האישים יש להעיר לתשובה בשו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' רלח, שגם היא מתדיינת עם חיים סופר. סופר (לעיל, הערה 7) טען, שיש להשתדל אצל השלטונות כדי שיתנו רשות לבית הדין למול ילד שאביו אינו רוצה למולו, כמפורש בשולחן ערוך. נמצא לדבריו, שניאולוג שירצה למול את בנו יסרכו לו, ואילו אם שלא ירצה למול ימולוהו בעל כורחו, וייקרב הדין את הור. המהר"ם שיק ענה לו, כי "אפילו ניתן רשות מהממשלה מ"ט (-מכל מקום) אי אפשר להתגרות באיש רע כזה", והאריך להביא ראיות לדעתו.
- 15 שם, סי' שד, בסוף התשובה.
- 16 הביטוי "אין לשדך עמהם" אינו דומה במשמעותו לנוסח "בנותיהם אסורות לנו".
- 17 ברוך עקפעלד, פאת השדה, ב, מונקאטש תרס"ו, סי' ו.
- 18 שיק (לעיל, הערה 15), דף סד ע"ב: "בני היראים לוקחים בנות המתחדשים לנשים". ובדומה בתשובות רשב"ן שלו, אורח חיים, סי' קה.
- 19 אהרנטייל (לעיל, פרק כ, הערה 8), עמ' 58.
- 20 הרב אברהם יצחק גליק נשאל מה דינו של מחלל שבת בפרהסיא: האם מותר למכור לו סתם יינם, שוודאי ישתה ממנו (יד יצחק, ב, מיהאלואיזארל תרס"ב, סי' צה)? האם דינו כגוי לעניין עירוב חצרות, כשהוא והיהודי שומר המצוות דרים בחצר אחת (שם, א, סי' קצה)? הרב אליעזר דייטש (פרי השדה, פאקס תרס"ו, א, סי' סא) דן בבני עיר שכולם בחוקת מחללי שבת, מה דין היין שהם מייצרים, אך לא נוכר בדבריו שהם ניאולוגים. שם, ג, סי' צז, דן דייטש במי שמרוויח משותפות בעסק עם מחלל שבת. שיק, תשובות רשב"ן (לעיל, הערה 18), אורח חיים, סי' סז, טורח למצוא טעם על ש"אנו בדורנו מזמנין עם עוברי עבירה ומחללי שבת וכן מצרפין אותם לעשרה". לעניין כוון העולה לדוכן - שם, סי' ד.
- 21 י' כ"ץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד.
- 22 מה דינו של יהודי שומר מצוות הור בחצר אחת עם מחלל שבת לעניין עירוב - יד יצחק, לא"י גליק, שם, א, סי' קצה. אותה שאלה נדונה בשו"ת לבוש מרדכי, טולטשכא תרט"ו, אורח חיים, סי' ע. בס' מג, שם, דן המחבר בשלושה אחים, אחד שומר שבת ושניים מחללי שבת, השותפים בעסק, מה דין ההכנסות שמקורן בשבת. בשו"ת משיב דברים, לגרשון ליטש ראזענבוים, מונקאטש 1900, אורח חיים, סי' כב, דן ב"אקציענגעוועלשפת" (-חברת מניות), שרוב חבריה יהודים שאינם מוכרים את חמצם בפסח. וניתן להוסיף דוגמאות כהנה וכהנה.
- 23 ראה בספרי, ההלכה במיצר (לעיל, הערה 10), עמ' 174.
- 24 המהר"ם שיק ענה לבר הפלוגתא שלו בפרשת ויצא תרל"ו, היינו סתו 1875, כשנתיים לפני פתיחת

הערות לפרק כא

- הסמינר. הוא ערער על העמדה הנקטה בידי הרבנים האורתודוקסים לאיסור. עורכי התשובות העלימו את שמו של הנמען, אך נראה שגם במקרה הזה, כמו במחלוקת בקשאר, האיש הוא הרב מאיר פרלס. המהר"ם שיק הזכיר לו, שגם הוא היה בהתכנסות הרבנים בשנת תרכ"ד בניידהאזה, שבה הוחלט לסכל את הקמת הסמינר. אכן, הרב פרלס היה שם, ואין וולתו מבין המשתתפים שהיה עשוי לנקוט עמדה מתפשרת כלפי הסמינר. המהר"ם שיק מנה בפניו את כל ההחלטות והפעולות שעשו עמיתיו לסיכול הקמת הסמינר והתמודד עם טענת מי שכנגדו, שהאיסור אינו מחייב את מי שלא היה מיוצג באסיפות שהחליטו לאיסור. שביעיים לאחר שכתב את תשובתו, ביום ג' פרשת וישב תרל"ו, חזר וסיכם המהר"ם שיק את נימוקיו הענייניים לדחיית רעיון הסמינר, הפעם ללא נמען מסוים: "נשאל נשאלתי מה איסור יש בסימנא"ר הלא טובה חכמה עם נחלה... וזהו תשובתי". עיקר טענתו היא, שרק התמקדות בלעדית בתלמוד תורה תבטיח הן שליטה בהלכה כנדרש ממורה הוראה הן שמירה של האמונה ללא הרדורי אפיקורסות. שתי התשובות באות במקומות נפרדים. הראשונה בחלק אורח חיים, סי' שח, השנייה בחלק יורה דעה, סי' שלה. זו כוונה כנראה לשואלים אחרים, משעלתה שאלת הסמינר שוב על סדר היום הציבורי במדינה.
- 25 אבי למד בישיבתו של הרב משה אריה רוט בפאפא בסוף שנות התשעים של המאה ה"ט. עקיבא סופר היה מעסקי הקהילה הבולטים. לפי דברי אבי, בוזר שביקש להתקבל לישיבה הוחתם על התחייבות בתורת נדר שלא ילך לסמינר. על נוהג כזה קראתי גם בספר מספרי השו"ת של הזמן שמקוטע נעלם ממני. שמו של עקיבא סופר מופיע בעיתונות הזמן. הוא היה מועמד בציר לקונגרס, אך לא נבחר. הוא היה חבר במשלחת מטעם הקהילה אל הרב משה צבי פוקס, שקהילת פאפא ביקשה למנותו לרבה. ראה בהקדמה לספרו של הרב, יד רמה, ארדעא ת"ש.
- 26 זו היתה כמובן משמעות פסק דינו של בית הדין בראשותו של הרב דוד וילברשטיין בקשאר, שהמהר"ם שיק נתן לו גיבוי מלא. ראה לעיל, פרק יט, הערות 33, 38.
- 27 שאלת מעמדו של שוחט בקהילת סטטוס-קוו נדונה בקשר למה שאירע במאורש-וואשרה. פעלה שם קהילת סטטוס-קוו, אך מיעוט פרש ממנה ויסד קהילה אורתודוקסית. בשנת 1879 בוזר המיעוט ברב יעקב קופל ליכטנשטיין, אחיו של רבי הלל, לעמוד בראשו. בני קהילתו ודאי שלא אכלו משוחטת הסטטוס-קוו, אך המאבק התנהל על היישובים שבסביבה – מאיוז משתי הקהילות יקנו בשר. הרב ליכטנשטיין אסר את שחיטת הסטטוס-קוו והאיסור אישר בידי רבה של סיגט, הרב יקותיאל יהודה טייטלבוים, שלא עמד לו כוח לצרף את קהילתו שלו לארגון האורתודוקסי. אף היא היתה אפוא קהילת סטטוס-קוו מבחינה פורמלית. לתמיכה באיסור נפוצה גם חוות דעת המופנית לקהילת וואשרה בחתימת גדולי הדור, ובהם גם כאלה שמכבר הלכו לעולמם (כמו הכתב סופר, שנפטר ב" 1871). זיופר של מכתב זה מוכח מתוכו. המחלוקת בוואשרה נמשכה גם בשנים הבאות. נפוצה שמועה שהרב מנחם מנדל פנט, רבה של דעש, נתן רשות לשוחט לקבל מישרה בקהילת סטטוס-קוו, ובנו, משה, יורש כסאו, ראה צורך להזים שמועה זו בשנת תרמ"ה (1885). שלושת המסמכים הנדונים נתפרסמו במכתב גלוי, סיגט תרמ"ח, עמ' 3-4. על הקהילה ורבה ראה: י"י כהן, חכמי טראנסילוניה, ירושלים תשמ"ט, עמ' 147, 273. יאקאבאוויטש (לעיל, הערה 12), א, עמ' שפה-שפו, לא עמד על טיבו המזויף של המכתב הנזכר, ועל פיו הקדים את הכרזת האיסור על הסטטוס-קוו לשנת תרל"א, ותלה אותה באירועים במאורש-וואשרה, שקדמו כביכול למעשים בקשאר. סדר ומנים זה מופרך מכל הבחינות. עקפלד (לעיל, הערה 17), סי' 1.
- 28 מנחם מנדל פנט, שו"ת שערי צדק, אורח חיים, סי' יז-יח.
- 29 על מצב כזה, שבו היה שרדי ר' שלום אולמן מקהילת וייצן (Vác), מעיד מכתבו של הרב זואל אונגר, רבה של פאקש. באין יכולת לשכנע את כל בני העדה לצרף את הקהילה לארגון האורתודוקסי, השלים הרב אולמן עם הגדרת הקהילה כסטטוס-קוו. בתגובה נמצאו "רבנים אשר משימים דופי... המאה"ג הצדיק מו"ה שלום... ולשים אותו לבן בליעל ח"ו". ראה: מאיר שטיין, אבן המאיר, מונקטש תרס"ו, עמ' ק-קא.

- 31 המהר"ם שיק גילה הבנה לקשיי הפרנסה של כלי הקודש בעקבות הפילוג והקל לגבי בעלי תפילה, שלא ייפסלו עקב שימושם בבתי כנסת "פסולים", לא כן לגבי שוחטים. ראה: שו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' יט.
- 32 בקהילות הגדולות הועסקו דיינים שתפקידם היה להורות הלכה במובן הטכני של המלה. הם פסקו בענייני איסור והיתר, סידרו גיטין וחליצה וכדומה. אלה היו כרגיל תלמידי חכמים גדולים, שחסרו יכולת או יומרה לשמש מנהיגים ספיריטואליים. לשירותו של טיפוס זה נזקקו גם קהילות נאולוגיות ולא חסרו מועמדים לכך. ראה במעשה שטמספר בתשובת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' רלו, על קהילה שנחלקה "והדיינים נשארו אצל הקאנגרעס פארטייא". דומה לכך המעשה בבניהוד, שרבה של קהילת האורתודוקסים, הרב משה פאלאק, מסר את דעת הדיין שבקהילה הנאולוגית בעניין עירוב משותף לשתי הקהילות. ראה: שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' קטו. בקהילה שבה מדובר בתשובה של הרב חיים סופר, מחנה חיים, ירושלים תשכ"ז, ב, סי' ג, פרשו אנשי שומרי הדת מקהילת האם הקונגרסאית אך טרם היה ביכולתם לבנות מקוה משלהם. הם סמכו על הדיינים הזקנים, שנשארו בקהילת האם, באשר לכשרות המקוה של קהילת הנאולוגים.
- 33 אברהם יצחק גליק, שו"ת יד יצחק, ג, סיוואראל תרס"ט, סי' כח.
- 34 על הרב חיים סופר ראה לעיל, פרק יח, הערה 46. המהר"ם שיק, במכתבו לרב מאיר פירלס (לעיל, הערה 24) בעניין הסטטוס-קוו, כתב: "ואיך לא ישומו לנגד עיניהם את כל התלאה ואת כל העמל אשר עמלו ראשי השומרי הדת והשי"ת הגדיל עמנו לעשות על ידיהם תשועה גדולה בישראל". בנוסח דומה התייחס לקהילת טאפאלטשאן, שו"ת, יורה דעה, סי' שלג.
- 35 על היחס המספרי בין הקהילות וחבריהן ראה: פנקס הקהילות, וונגריה, ירושלים תשל"ז, מבוא מאת נ' קצבורג, עמ' 89.
- 36 יד רמה (לעיל, סוף הערה 25), סי' קד.
- 37 *Magyar Rabbik*, III (1907), p. 82
- 38 ראה: שמעון סידאן, שבט שמעון, ויין תרמ"ח, הקדמה. מעין זה גם במכתבו של הרב יואל אונגר (לעיל, הערה 30), שהצדיק את הרב שלמה אולמן בהתנהגותו בקהילת וייצן.
- 39 שו"ת מהר"ם שיק, יורה דעה, סי' שלג.
- 40 מפורז של 11–12 (1906), *Magyar Rabbik*, II, pp. 11–12, הוצתם בכינוי "רב מיוצאי הישיבות", שכיח בלי ספק בקהילת סטטוס-קוו, תיאר את מצבו של זרם הסטטוס-קוו בענייני ביקורתיות. רבניו, הווגלים בסינתזה של תורה עם דרך ארץ, אינם עושים דבר להגשמת הרעיון, בהקמת סמינר וזלם או ישיבה מתאימה. הם מתרפים מלעמוד על דעתם ועל דעותיהם נגד הזרם שמיטינם או משמאלם. קהילות סטטוס-קוו מתנהלות על פי השולחן ערוך וחבריהן ידאי שמיים, אך עתידן מוטל בספק. מחמת ליאות ההנהגה מתפשטת הנטייה להסתפק לזרם האורתודוקסי, ועדות לכך מכמה קהילות שעשו זאת זמן מה קודם לכן, כגון קאפושואר ושטמפא. גם קהילות אחרות מתכוונות לצעוד בכיוון דומה. עמידה איתנה יש לקהילת סטטוס-קוו רק במקום שבו האורתודוקסים פרשו והגוטים לנאולוגים חוששים מהצטרפות של השמרנים לאורתודוקסים.

הערות לפרק כב הערות לחלק השביעי

הערות לפרק כב

- 1 את הקהילות מנה הירש בחוות דעתו על ענייני קרלסרוה. ראה: הירש (להלן, הערה 6), עמ' 129.
- 2 *Die israelitische Synagogengemeinde (Adass Jisroel) zu*, Berlin 1904, pp. 9–13
- 3 הירש (להלן, הערה 6), עמ' 129.
- 4 ראה: A. Lewin, *Geschichte der Badischen Juden seit der Regierung Karl Friedrichs* (1738–1909), Karlsruhe 1909, ch. XIV
- 5 שם, עמ' 385–390, ומשם כל התיאור שבקטע זה.
- 6 "Die Trennungsfrage in Karlsruhe", *Jeschurun*, XV (1870), pp. 114–131
- 7 שם, עמ' 128.
- 8 שם.
- 9 ראה: י' כ"ץ, ההלכה במיצר, מכשולים על דרך האורתודוקסיה בהתהוותה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 37–36.
- 10 הירש (לעיל, הערה 6), עמ' 128.
- 11 שם, עמ' 131.
- 12 כך עולה מחילוף המכתבים בין הירש להילדסהיימר שתוכנו יבוא בהמשך.
- 13 מכתבו של הירש אצל M. Eliav (ed.), *Rabbiner Esriel Hildesheimer, Briefe*, Jerusalem 1965, p. 101
- 14 תשובתו של הילדסהיימר נשתמרה בכתב יד באוסף זנגר שבאוניברסיטת בר-אילן, German MSS, No. 206. תודה למרדכי ברויאר, שהביא זאת לידיעתי והעתיק בעבורי את התשובה.
- 15 שחזורו של מהלך הדברים נשען על מה שעלה בדיון על הנושא היהודי בפרלמנט, שתיאורו יבוא להלן.
- 16 זה היה הלך המחשבה אצל מתנגדי הפרישה, כפי שקבע ראש קהילת ברלין, ה' מאקובר (ראה להלן, הערה 52), עמ' 3. הערכה זוהי ב-AZ, מ' 29 בינואר 1873, עמ' 70.
- 17 *Denkschrift über die Judenfrage in dem Gesetz betreffend den Austritt aus der Kirche*, Berlin 1873. התזכיר חוזר ונדפס באוסף כתביו של הירש: *Gesammelte Schriften*, Frankfurt a/M 1902–1912, IV, pp. 239–252.
- 18 שם, עמ' 8.
- 19 שם, עמ' 3–4.
- 20 שם, עמ' 5.
- 21 שם, עמ' 6.
- 22 שם, עמ' 8.
- 23 שם, עמ' 12.
- 24 שם, עמ' 9.
- 25 שם, עמ' 10.
- 26 כתב יד מאוסף זנגר (לעיל, הערה 14), מס' 189. פרום ראה הישג גדול בכך שהתזכיר נתקבל בתודה בשניים מן המשרדים.
- 27 *Haus der Abgeordneten, Stenographische Berichte*, 19 März 1873, p. 1754, דברי הציר בראוכיטש.
- 28 M. Hirsch, *Samson Raphael Hirsch und die Israelitische Religionsgesellschaft zu*

הערות לעמ' 245–257

- Frankfurt a.M., Mainz 1897, p. 90. הספר הוא כינוס של מאמרים שנתפרסמו תחילה ב־*Israelit* באותה שנה. חזור על הקביעה, H. Schwab, *The History of Orthodox Jewry in Germany*, London 1950, p. 67. מחזיק בדעה גם ליברלס (להלן, פרק כג, הערה 2). את חלקו של לסקר הוא פטר בחמש-עשרה שורות (שם, עמ' 207–208). הוא לא טרח לקרוא את הפרוטוקולים של הפרלמנט. פרוטוקולים (לעיל, הערה 27), עמ' 1755–1756. 29
- יודי גרמניה עקבו באהדה ובנאווה אחרי הקריירה המטאורית של לסקר. ביוגרפיה נרחבת כתב עליו טוביאס כהן, רבה של פוטסדאם, ב־*Jahrbuch für die Geschichte der Juden*, VI (1869), pp. 141–3. לפי כהן, היה לסקר בקי בענייני היהדות מילדותו ועקב אחרי התפתחותה המודרנית מנעוריו. גם ה־*AZ*, מ־18 בפברואר 1873, הקדיש לו מאמר הערכה מופלג. פרוטוקולים (לעיל, הערה 27), עמ' 1753. 31
- שם. 32
- שם. 33
- שם, עמ' 1750. 34
- יעקב טורי ציין, כי אורתודוקסים מסוימים, ובראשם מרקוס להמן, עורכו של *Israelit*, היו היחידים מבין היהודים שהסתייגו מן ההתקפה הכללית על המפלגה הקתולית של וינדהורסט. ראה: J. Toury, *Die politischen Orientierungen der Juden in Deutschland*, Tübingen 1966, p. 246. פרוטוקולים (לעיל, הערה 27), עמ' 1757. 36
- נאומו של ורבורג – שם, מעמ' 1753. 37
- שם, עמ' 1753; באותו עמוד גם הצעתו של לסקר. 38
- R.W. Dill, *Der Parlamentarier Eduard Lasker und die parlamentarische Stilentwicklung der Jahre, 1867–1884*, Dissertation, Erlangen 1956, Vorwort. זו לדעתי משמעות המשפט הסתום במקצת: "Von Hause... aus hatte ich die Absicht, einen Antrag einzubringen, der in dieses Gesetz schon eingepflanzt werden soll... mit einem weitergehenden Erfolg... Es hat mir nicht angemessen geschienen, indem ich die Rechte eines kleinen Bruchtheils des Volkes vertrete, so wichtige Gesetze... zu gefährden". פרוטוקולים (לעיל, הערה 27), עמ' 1756. 39
- שם, עמ' 1755. 41
- שם. 42
- שם, עמ' 1754. 43
- שם, עמ' 1756. 44
- שם, עמ' 1755–1756. 45
- עדת ישראל (לעיל, הערה 2), עמ' 9–12. 46
- ראה לעיל, הערה 44. 47
- פרוטוקולים, שם, עמ' 1757. 48
- שם, עמ' 1757–1758. 49
- ראה לעיל, הערה 26. 50
- על כל זה נשמע בדיוני הוועדה. 51
- H. Makower, *Über die Gemeinde-Verhältnisse der Juden in Preussen*, Berlin 1873. שם, עמ' 18–24. 52
- שם, עמ' 25. 53
- שם, עמ' 31. 54
- שם, עמ' 25–26. 55
- ביקורת עליו – חובית כמובן – הופיעה ב־*AZ*, מ־21 באוקטובר 1873, עמ' 494–496. 56

הערות לפרקים כב-כג

- 58 S.R. Hirsch, *Das Princip der Gewissensfreiheit und die Schrift des Herrn Rechtsanwalts und Notars Makower...*, Frankfurt am Main 1874
- 59 שם, עמ' 31. הפסקה מודפסת בצורה מודגשת, וראי כרי לקדם את הטענה, שחופש הפרישה יחריב את הקהילות.
- 60 שם, עמ' 7, וראה עמ' 32-34, תיאורו של היחיד הפורש לפינתו בלחץ מצפוני.
- 61 שם, עמ' 8-9.
- 62 שם, עמ' 21-22.
- 63 פיליפון פרסם ב־*AZJ* שורה שלמה של מאמרים בהמשכים, החל ב־10 ביוני 1873, ובהם ביטוי כן לדאגתו לקיום הקהילות בנסיבות המתהוות.
- 64 מאקובר (לעיל, הערה 52), עמ' 25-26. קהילת ברלין אספה נתונים על המוסדות וההתחייבויות של הקהילות ברחבי המדינה, כדי להבליט את גודל האחריות והסיכון שבקיטון. ראה שם, עמ' 105-106.
- 65 הביטוי בהקשר זה מופיע ב־*AZJ*, מ־1 ביולי 1873, עמ' 430.
- 66 *AZJ*, מ־21 באוקטובר 1873, עמ' 693.
- 67 שם, מ־25 בנובמבר, עמ' 781-783.
- 68 שם, בעמוד הראשון.
- 69 שם, עמ' 782.
- 70 שם.
- 71 *AZJ*, מ־20 בינואר 1874, עמ' 53.
- 72 על פעילות ה־*Gemeindebund* בעניין, ראה: B. Jacobsohn, *Der Deutsch-Israelitische Gemeindebund*, Leipzig 1879, pp. 20-25.
- 73 *AZJ*, מ־23 ביוני 1874, עמ' 437-438.
- 74 דבריו בפרוטוקולים של הפרלמנט (לעיל, הערה 27), משנת 1874, עמ' 1844-1846. הפגישה האישית נזכרת בנאום כמה פעמים.
- 75 שם, עמ' 1845.
- 76 שם, עמ' 1844.
- 77 שם, עמ' 1845.
- 78 שם.
- 79 שם.
- 80 שם, עמ' 1846.
- 81 *AZJ*, 1874, בארבעה המשכים, החל ב־9 ביוני (עמ' 394) ועד 30 בו (עמ' 449 ואילך).
- 82 נוסח החוק נתפרסם ב־*AZJ*, מ־11 ביולי 1876, עמ' 443-444. הוא חזר ונדפס פעמים רבות, כגון: I. Freund, *Die Rechtsstellung der Synagogengemeinden in Preussen und die Reichsverfassung*, Berlin 1925, pp. 38-40, ועל פיו יצוטט.
- 83 M. Joel, *Lasker's Resolution den Austritt aus der Synagogen-Gemeinde betreffend*, Breslau 1875.
- 84 שם, עמ' 4-7.
- 85 שם, עמ' 8-9. את שמם של הירש ולסקר כאבות ההצעה מזכיר יואל בפתיחת דבריו, עמ' 3.
- 86 V. Dotterweich, *Heinrich von Sybel, Geschichtswissenschaft in politischer Absicht (1817-1866)*, Göttingen 1978, p. 328.
- 87 סטנוגרמות (לעיל, הערה 27), מ־22 במאי 1876, עמ' 1601-1604. שמו של פיליפון מופיע בעמוד האחרון.
- 88 שם, עמ' 1602-1603.
- 89 שם, עמ' 1605.

- 90 שם, בהמשך.
  - 91 זאת היתה מסקנת דבריו של סיבל בסיום דבריו.
  - 92 סיום דבריו של לסקר, שם, עמ' 1609.
- הערות לפרק כג**
- 1 ה־AZI התחיל את המדור "Die Folgen des Austrittsgesetzes" בגליון מ־7 בנובמבר 1876, עמ' 173, והמשיך בו כמעט מגליון לגליון.
  - 2 הפרטים מצויים אצל R. Liberles, *Religious Conflict in Social Context, The Resurgence of Orthodox Judaism in Frankfurt am Main, 1838-1877*, Westport-London 1985, p. 211.
  - 3 הפרטים אצל L. Kahn, *Zur Geschichte der altisraelitischen Kultusgemeinde zu Wiesbaden*, [n.p., n.d.]. הספר פורסם לאחר 1895, חצי יובל לאחר ייסודה של הקהילה בידי רבה. עיקרי הנתונים מתועדים באמצעות מסמכים רשמיים. הנסיון לאסור על הרב האורתודוקסי את השימוש בספר חי אדם בשיעורי הדת של התלמידים – שם, עמ' 5.
  - 4 פרסום זה של ויסקינג לא היה לגנדי עיני ותוכנו משתקף בשתי חוברות אנונימיות נגדו מתחרי עדת ישרון בפרנקפורט: *Die Angriffe des Herrn Rabbiner Süsskind in Wiesbaden gegen die Statuten der Israel. Religionsgesellschaft zu Frankfurt A.M. Beleuchtet von S.*, Frankfurt am Main 1876; [Hirsch, Isaak], *Heimleuchtung des Herrn Rabbiner Süsskind, Von Einem Paganus*, Frankfurt A.M. 1876.
  - 5 מספר הפורשים נקוב אצל קאהן (ולעיל, הערה 3), עמ' 6. היחס המספרי מבוסס על הנתונים הסטטיסטיים שבפנקס הקהילות, גרמניה, ג, עמ' 467.
  - 6 מידות אלה משתקפות במעשיו כמתואר בספרו (ולעיל, הערה 3). ראה לדוגמה את השגת האמצעים לבניית בית הכנסת – שם, עמ' 12.
  - 7 שם, עמ' 6–8.
  - 8 על הקשר בין שתי מגמותיו של הירש עמדתי במאמרי: "רבי שמשון רפאל הירש, המימין ומשמאל", תורה עם דרך ארץ, התנועה, אישיה, רעיונותיה, בעריכת מ' ברויאר, רמת גן תשמ"ו, עמ' 15–16 (–ההלכה במיצר [לעיל, פרק כב, הערה 9], עמ' 230–231).
  - 9 ליברלס (ולעיל, הערה 2), עמ' 210–226.
  - 10 S.R. Hirsch, *Der Austritt aus der Gemeinde*, Frankfurt a.M. 1876. בידי נמצאת המהדורה השנייה, משנת 1904, ועל פיה יצוטט. חוברת זו, כמו כל הפמפלטים של פילמוס הירש-במברגר, חזרה ונדפסה ב־Gesammelte Schriften של הירש, ד (ולעיל, פרק כב, הערה 17).
  - 11 *Offene Antwort auf den offenen Brief des Herrn Rabbiner S.R. Hirsch an Herrn Rabbiner S.B. Bamberger von X*, Frankfurt am Main 1877, p. 13.
  - 12 אפיונו של משה מיינץ נשען על תיאורו של יצחק היינמן: "Supplementary Remarks on the Secession from the Frankfurt Jewish Community under Samson Raphael Hirsch", *Historia Judaica*, X (1948), p. 194. היינמן נולד בפרנקפורט, אביו היה מעורב במאבק הפרישה ובנו חי מפוי. על ההערכה המופלגת של הרב במברגר אל מיינץ נשמע להלן.
  - 13 הירש (ולעיל, הערה 10). על חובת מסירות הנפש ראה שם, עמ' 14. עניין הקבורה נזכר שם, עמ' 16.
  - 14 *Beleuchtung der Zusatzbestimmungen zu dem Regulativ der Israelitischen Gemeinde*,

הערות לפרק כג

- Frankfurt a/M 1877, נדפס יחד עם מכתב לוואי להנהלת עדת ישורון. שני המסמכים כוננו גם לכתבי הירש (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 311–315.
- 15 את תולדות הרב במברגר תיאר בנו: N. Bamberger, *Rabbiner Seligmann Bär Bamberger. Dessen Leben und Wirken*, Würzburg 1897. ראה גם: ש' במברגר, זכר י"ד וזוא תולדות רבנו הגדול יצחק דוד הלוי במברגר ו"ל, קרית מוצקין תש"א.
- 16 דוגמאות לשיטת פסיקתו הבאתי בספרי, גי של שבת, ירושלים תשמ"ד, עמ' 113–120. שלמה אדלר, מהדיר תשובותיו של הרב במברגר, שו"ת יד הלוי, ירושלים תשכ"ה, מצטט בהקדמתו הצהרות של המחבר המפורזות בתשובותיו בדבר החובה להחמיר.
- 17 על ההבדל בין השקפות שני האישים ראה במאמרי (לעיל, הערה 8), עמ' 14–16.
- 18 את נוסח מכתבו מ"ו בפברואר 1877 הדפיס במברגר בעצמו בתשובתו להירש (להלן, הערה 23), עמ' 14–15.
- 19 תיאורו של במברגר, שם, עמ' 18–19.
- 20 נוסח ההודעה בעיתון – שם, עמ' 16.
- 21 E. Schwarzschild, *Ein offenes Wort an S. Ehrwürdigen Herrn Distrikts-Rabbiner Seligmann Bär Bamberger zu Würzburg*, Frankfurt am Main 1877, pp. 28–29.
- 22 S.R. Hirsch, *Offener Brief an S. Ehrwürdigen Herrn Distrikts-Rabbiner S.B. Bamberger in Würzburg*, Frankfurt am Main 1897, pp. 18–19.
- 23 *Offene Antwort des Distrikts-Rabbiners Seligmann Bär Bamberger zu Würzburg auf den an ihn gerichteten Offenen Brief Sr. Ehrwürdigen des Herrn S.R. Hirsch*, Würzburg 1877, p. 3.
- 24 הירש (לעיל, הערה 22), עמ' 3, 20.
- 25 במברגר (לעיל, הערה 23), עמ' 8–10.
- 26 ראה במאמרי (לעיל, הערה 8), עמ' 25.
- 27 ד"ר מיכאל פזון מסר לי מה ששמע מפי אביו, שהיה דיין בעדת ישורון עוד בימיו של הירש, שדברי הלכה היו אצל הרב כ"מנחים בקופסה", היינו טבועים בוכרונ לשימוש בכל עת.
- 28 במברגר (לעיל, הערה 23), עמ' 27.
- 29 שם.
- 30 תשובתו הארוכה האחרונה של הירש היא: *Die offene Antwort Sr. Ehrwürdigen des Herrn Distrikts-Rabbiners S.B. Bamberger zu Würzburg... Gewürdigt von Samson Raphael Hirsch*. חוברת זו אינה לפני ואני מצטטה על פי כל כתבי הירש (לעיל, הערה 10), עמ' 344–407.
- 31 במברגר (לעיל, הערה 23), עמ' 8–10.
- 32 הירש (לעיל, הערה 22), עמ' 352–356.
- 33 במברגר, שם, עמ' 11.
- 34 הירש, שם, עמ' 361–364.
- 35 היה נושא שלישי מן הסוג הזה. במברגר טען, שהוראתו של הירש לא תפסה משום שלא נתפשטה, היינו לא נתקבלה בלי התנגדות מיידית, שכן הרב משה מיינץ חלק עליה. הירש טען שאין זו משמעות המושג "נתפשט". ראה: במברגר, שם, עמ' 10; הירש, שם, עמ' 358–362.
- 36 במברגר, שם, עמ' 16–18.
- 37 טענות אלה הן עיקר תוכנה של תשובתו האחרונה של הירש (לעיל, הערה 30), עמ' 368 ואילך. פסיקתו המפורסמת של החתם סופר, תשובה פט בחלק ו, נוכרת שם, עמ' 409.
- 38 שם, עמ' 372.
- 39 הירש (לעיל, הערה 22), עמ' 7.
- 40 שם, עמ' 10.

- 41 דנתי בכך באריכות בספרי, בין יהודים לגויים, ירושלים תשכ"א, פרקים ג-ה.
- 42 חוברת אנונימית (לעיל, הערה 11), עמ' 12. המבקר לועג להיתלותו של הירש בהחלת המשפט "מנהג אבותיהם בידיהם" על הרפורמים שבימינו.
- 43 הירש (לעיל, הערה 22), עמ' 10.
- 44 חוברת אנונימית (לעיל, הערה 11), עמ' 4. החוברת השנייה היא: *Betrachtungen einer Mücke. Entgegnung auf den Offenen Brief des Herrn Rabbiner Samson Raphael Hirsch, Frankfurt am Main 1877, p. 5*.
- 45 *AZJ*, מ"ז 27 בפברואר 1877, עמ' 135–136.
- 46 החוברת השנייה (לעיל, הערה 44), עמ' 8.
- 47 ליברלס (לעיל, הערה 2), עמ' 215.
- 48 ראה את שני מכתביו של הילדסהיימר להירש, מ"ז 20 באפריל ומ"ז 26 ביוני 1877, אצל אליאב (לעיל, פרק כב, הערה 13), עמ' 116.
- 49 שם, עמ' 117–119.
- 50 *Israelit*, מ"ז 25 באפריל 1877, עמ' 385–387; מ"ז 2 במאי, עמ' 409–411; התשובה בשו"ת חכם צבי, סי' לח.
- 51 החוברת השנייה (לעיל, הערה 44), עמ' 11.
- 52 *Israelit*, מ"ז 11 ביולי 1877, עמ' 647–648.
- 53 י"צ סופר, תולדות סופרים, חלק המכתבים (ק"ן סופר), לונדון תשכ"ג, עמ' נה.
- 54 במאמר שבכתב יד.
- 55 שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' שו.
- 56 מדרש במדבר רבה, נשא, י, יא.
- 57 רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פ"א ה"א.
- 58 חוברת אנונימית (לעיל, הערה 11), עמ' 12–13.
- 59 שם, עמ' 5; החוברת השנייה (לעיל, הערה 44), ומשם גם הציטוט הבא.
- 60 את תולדות חייו של הורוביץ סיכם יוסף אונא, בנספח למהדורה החדשה של ספרו של הורוביץ: *M. Horovitz, Frankfurter Rabbinen, Jerusalem 1969, pp. 339–370*.
- 61 ראה לעיל, פרק יג, הערה 7. המאמרים ב" *Israelit*", מ"ז 7 באפריל 1869, עמ' 260–261; מ"ז 19 במאי, עמ' 396–397; ומ"ז 23 ביוני, עמ' 498–500, נכתבו אחרי עזיבתו של הילדסהיימר את מקום הקונגרס. האחרון חתום M.H. ובצדו מעירה המערכת, כי המחבר אינו ידוע לה, אך הוא מומלץ ממקום נכבד ביותר. הכוונה כמובן להילדסהיימר. העדות היתה נחוצה, כי המאמרים היו ביקורתיים ביותר ביחס למדיניותם של האורתודוקסים.
- 62 למכתב הסירוב של הילדסהיימר, שבא אחרי מגע אישי ביניהם, ראה אצל אליאב (לעיל, פרק כב, הערה 13), עמ' 121–122.
- 63 צוין אצל אונא (לעיל, הערה 60), עמ' 343. מקור הדברים בהורוביץ עצמו, כפי שפרסם בנו יעקב ב" *Gemeindeblatt* של הקהילה, ליובל בית הכנסת של הורוביץ, בגליון ספטמבר 1932, עמ' 4.
- 64 מפיו של מרדכי ברויאיר אני למד על המסורת המשפחתית, שבבוא הורוביץ לפרנקפורט ביקש לבקר אצל הירש אך לא נתקבל על ידו. המסורת תואמת את הידוע על אופיים של שני האישים ועל עמדותיהם.
- 65 את תשובתו של הירש פרסם מ' ברויאיר, המעין, תשס"ט, גליון ב, עמ' 22–24. להלן נשמע על סיבת איחור הפרסום.
- 66 שם, עמ' 22.
- 67 כל זה שם.
- 68 שו"ת מהר"ם שיק, אורח חיים, סי' לד-לה.

הערות לפרק כג

- 69 תיאור הדברים בשו"ת מור"ם שיק, יורה דעה, סי' יד.
- 70 שם.
- 71 בריאור (לעיל, הערה 65), עמ' 24.
- 72 ראה במאמרי (לעיל, הערה 8), עמ' 28–29.
- 73 בריאור, שם.
- 74 שם, עמ' 15.
- 75 שם, בסוף התשובה, עמ' 28–29. הירש עיין גם בתקנות הארגון האורתודוקסי בהונגריה ומצא בהן פגמים, בין השאר שהן לא מנעו מחברי קהילה אורתודוקסית שאינם שומרי מצוות לקחת חלק בהנהגת הקהילה, דבר הנוגד את דיני השולחן ערוך.
- 76 בשו"ת מור"ם שיק, יורה דעה, סי' יד, תשובה הדנה בפרישת החסידים באוהיזל, הוא כתב: "מבואר באיזה תשובות הציבור הם כשותפין ולא נמכרו ולא נשתעבדו זה לזה אלא נשתתפו כדי להקל עליהם צרכי ציבור". היכן הן אותן התשובות? באנציקלופדיה תלמודית, ג, עמ' שעד–שע"ט, ערך "בני העיר", אין זכר לדעה זו.
- 77 ארכיונו של הירש נמצא באוניברסיטת בריאלין. לידי הגיע התיק פק"צ 60, באדיבותו של מרדכי בריאור.
- 78 ראה: בריאור (לעיל, הערה 65). בהקדמה לנסח המכתב כותב בריאור, שהוא היה נמנע מלעבור על בקשת הירש, שלא לתת פרסום לתשובה, אלמלא היא התפרסמה מוכבר בכתב העת מוריה, בצורה משובשת.
- 79 I. Breuer, *Der neue Kusari, Ein Weg zum Judentum*, Frankfurt am Main 1934
- 80 שם, עמ' 112.
- 81 'רוזנהיים, זכרונות, בני ברק תשל"ט, עמ' קא–ק"ב. מדובר שם בהתוועדות בעיר והמבורג שעל יד פרנקפורט, באוגוסט 1909, שבה הוכנו צעדי היסוד של האגודה. נכת שם גם נציג הממסד האורתודוקסי בהונגריה והוא תמך במגמה להגביל את החברות לפורשים בלבד. למעשה נמנעו רבני הונגריה מלהצטרף לאגודות ישראל. אני נזכר במאמר הראשון שפרסמתי בימי חי, בעיתון האורתודוקסי ההונגרי *Zsidó Ujság* (אוקטובר 1927), שבו התרעתי על כך שיהודי הונגריה עושים עצמם "נבחרי העם הנבחר".
- 82 I. Breuer, *Das Jüdische Nationalheim*, Frankfurt am Main 1925. הספר תורגם שנה לאחר מכן לאנגלית, ודאי כדי למלא את ייעודו כמסמך הפונה לממשלת המנדט.
- 83 חומר רב על הרב זוננפלד ועל המאבק שמדובר בו, ראה בשלושת הכרכים של מ"מ גערליץ, מרא דארעא ישראל, מסכת חייו של הגאון הקדוש רבן ומושיען של ישראל, יוסף חיים זוננפלד, ירושלים תשל"ד.

מפתחות

א. מפתח שמות אישים ומקומות*

אבלס, שמואל 116 110	איינהורן, איגנץ 55 48
אדלר, נתן 214	איינהורן, דויד 23
האדמו"ר מליסקא, ראה: פרידמן, צבי הירש	אירני, דניאל 195
האדמו"ר מצאנז, ראה: הברשטס חיים	אלזאס 19
אהרנטייל, מ' 237	אלטונה 61 25
אברווישווה 217	אנגליה 256 126
איהעל 282 219 208 79 71 70	אסאד, יהודה 98 61
אולמן, שלמה 80 59	אפריש (Eperjes) 97 77 76 72
אונגוואר 144 139 70 61 49	אראד (Arad) 184 56 50 46 44
אונגר, יואל 223	ארנפלד, דוד צבי 85
אוסה (Aussee) 68	ארנפלד, שמואל (חתן סופר) 88 87
אוסטריה 246 182 152 106 70 45 43 16	ארצות הברית 256 196 182 15
אטוש, יוסף 114 113 111 110 108-103	באדן 256 246 21 16
151 146 145 144 131 126 125 120 116	באיה (Baja) 62
177 175 172 164 161 160 158 154 152	בארט, י' 275
197 196 195 194 189 188 182 181 178	בודא 170 168 161 152 148-136 108 44
233 228 227 213 212 204 203	274 175
אטלינגר, יעקב 194 61 25	בודפשט 279 237 231 199 48
איזידור, לור 193	בוהמיה 186 71 50 46
איטליה 45 43	בווריה 21
איבשיץ, יהונתן 275	בוניהד 234 59
איזלר, עמנואל (מאנו) 207 205 164 162	בטלהיים, פ' 108
211 210 209	בטלהיים, קלמן 88
איונשטט 209 144 124 44	ביליצער, יצחק אייזיק 223
איונשטטר, יהודה ליב 92	ביסמרק 256 247
איונשטטר, מאיר (מהר"ם א"ש) 61 53 49	בית הבסבורג 48 43
174 72	בכר, שמעון 120
איונשטטר, מנחם 128 117 97 94-93 72	במברגר, יצחק דוב הלוי 278-268 266 194
216 189 188 168 159 144 139 132 129	בראוכיטש, פון 253 252 251
231	בראונשווייג 235 76 58 25

* המפתח והתקן בידי דניאלה אשור.

מפתחות

הורשטצקי, מוריץ 119	ברזיאר, יצחק 284
הילדסהיימר, עזריאל 98 85 79 68 57 50	ברזיאר, שלמה 284 283
-160 134-131 130 124 123 116 109 99	ברלין 249 247 245 184 36 26 23 20 17
168 159 156 155 153 152 145-139 162	275 274 262 261 256 255 253 251 250
249-247 245 232 184 178 175 172 171	ברלינר, א' 275
279 274 266-265 256 253	ברסלאו 261 257 178 131 30-29 28 17
הירש, מנדל 250 39 37	263
הירש, מרדכי מרקוס 188 143 131 130 78	בתני, הרוון 199
הירש, שמשון רפאל (רש"ר הירש) 18 17	גאיטיין, אליהו 282 280
123-120 119 69 68 62 61 39 37 36 23	גוגנהיימר, יוסף 194 187 186 68
194 187 186 185 170 164 159 157 142	גונץ (Göncz) 108
251-249 247-245 214 211 210	גייגר, אברהם 262 32 30
285-265 264 262 258 257-255	גייזנהיימר, זיגמונד 33 32
הירשער, איגנץ 153 152 126 113 107	גינצער, שמואל שמעלקא 218 217
201 172 171 169 162 161 160 155 154	גלאזער, אברהם 87 86 85
הכהן, אליהו 75	גליציה 154 76 75 71 70 52 46 43
הלברשטט 50 19	גליק, אברהם יצחק 239
הלברשטט, חיים (האדמו"ר מצאנז) 75 74	גלנטא 73
218 217	גנון (Gnesen) 279
הלוי, אברהם אליעזר 236	ג'רום, אחיו של נפוליון 19
המבורג 251 32 25 17	גרסוורדיין (Nagyvárad) 74 73 57 56 48
העדיעס (Högyész) 280	234 142 79
הרנד 113	גריין, ישראל 174 171 162 160 114
ואג'נישטאדט (Vágújhely) 209	גרמניה 45 35 32 29 26 22 20 19 18 16
ואג'פרישטדט (Galgóc) 212 209 164	235 231 193 151 143 62 60 58 50 48
233	284 256 246
ואז'ני, וילמוש 229	דונאפילדוואר (Dunaföldvár) 156 56
והרמן, ישראל 155	דיאק, פרנץ 200 199 104 103
והרמן, מור 203 201 200 199 196 155	דייטש, אהרן דויד 207 206 188 137 98
וורבו 73	222 217 216
וייס, קלמן 161	דעש (Dés) 128 96
וייצן (Vác) 136	דרמשטט 245
וינדוורסט, לודוויג 255 252 251	האלאש (Kiskúnhalas) 92
וינה 261 199 188 109 79 60 44 43	הוכמוט, אברהם 162
ויסבדן 274 266 265 245 30	הולדהיים, שמואל 26 25 23 22
וירטמברג 123 23 22 21 20 16	הולנדר, ליאו 170 169 162 154 77
ונציאנר, לאיוש 113	הונסדורף (Hunfalu) 108
ונקהיים (Wenkheim) 119	הופמן, ד"צ 275
וסטפליה 19	הורוביץ, מרקוס 279 188

מפתחות

יערגין 76	ורבורג, מוריץ 253 252 251
יארמאט (Balassagyarmat) 188 98	זונגפלד, יוסף חיים 284
כהן, שמואל 162 143	זילברשטיין, דוד 223 222 220 219
כץ, מנחם 205 188	זיסקינד, שמואל 266 265
כתב סופר, ראה: סופר, אברהם שמואל בנימין	זעלענפריינד, אברהם אבלי כ"ץ 220 219
לב, אליעזר 281	222
לב, בנימין וולף 73	זקס, מיכאל 36
לב, ירמיהו 117 115 96 95 80 79 73 71	זקסט 76
172 159 154 141 139 132 131 129 128	זורין, אהרן 169 156 46
279 231 219 217 208 192 188 186 174	זכס צבי 275
281	החתם סופר 73 72 71 63 61 60 53 49 46
לב, ליאופולד 118 109 62 61 55 54 53	97 96 93 92 90 88 87 86 84 78 76 74
159	272 236 216 136 99
להמן, מרקוס 275 256 61	טאפולצי'אני (Tapolcsány) 209
ליביג, פרידריך 174	טאשנאד (Tasnád) 92
לייפציג 256	טיבינגן 279
ליכטנשטיין, הילל 83 82 80 79 75 74 73	טייטלבוים, יקותיאל יהודה 216 96
130 98 97 96 95 93 92 91 90 88 87 86	טייטלבוים, משה 71 70
240 221 167 154 143	טמשוור (Temesvár) 235 174 56 44
ליכטנשטיין, חיים יעקב 87	טנגבוים, יעקב 96
ליסקא 71	טנגבוים, שרגא 96
ליפה, חיים דויד 97 77	טקטין, גדליה 32
ליפטוֹסֶנט־מִיקלוֹש (Liptószentmiklós)	טקטין, שלמה 32 30 29
98 50	טרביטש, מאיר 204 191 148 132 116 110
ליפשיץ, יצחק נתן 59	207 205
לנדא, יחזקאל 65	טריאסט 236
לנדסברג, יצחק אהרן 142 96 79	טריאר, שלמה אברהם 36 35 33
לסקר, אדוארד 264–245	טרנסילבניה 160 109 74 73
מאיר, יוסף 21	טרפורט, אגוסטון 228
מאנדלבוים, בנימין זאב 220	טשאטה 96
מאקו 108 80 59	יואל, מנואל 263
מאקובר, הרמן 260 258 257 256	יוליש, ליבש 223 97
מור"ם א"ש, ראה: אייונשטטר, מאיר	יוסט, מרכוס 32 29
מור"ם שיק 97–95 93 92 82 76 75 60	יוסף השני, הקיסר 68 43
189 187 186 175 174 154 148 146 99	יוקאי, מור 200 199 197
216 208–206 204 203 194–191	יושפת, גרשום 37 36
271 241 240 237–233 224–220	ייטלם, ליאו 119
284–280 278–275	יעמרינג (Gyömöre) 73
מויטר, יוהן 211	יעקובסון, ישראל 20 19 17

מפתחות

מונטפיורי, משה	214	סופר, אליעזר זוסמן	92 75
מונטלמברט, צ'רלס	105	סופר, וולף	96
מונקץ'	216 207 140 70	סופר, חיים	95 92 82 80 79 78 75 73 72
מורביה	216 210 68 65 63 50 46 36		204 189 174 168 159 154 146 141 140
מטרסדורף	49		275 240 237 236 235 217 209 208 207
מיטלמן, ליפוט	156 155	סופר, מרדכי אפרים פישל	146 72
מיינץ	245 98 61 39	סופר, עקיבא	238
מיינץ, משה	269 268 267	סופר, שמחה בונם	241
מיכאלוביץ	169 143 140 128 117 99-92	סופר, שמעון	239
	220	סיבל, היינריך פון	264
מישקולץ	130 108 97 82 80 78 77 76 72	סיגט	220 71
	156	סיקסו (Szikszó)	82 80 78 76 74 73
מנדלסון, משה	247 58 15	סיקשפהרוור (Székesfehérvár)	65 63 53
מנהיימר, חיים הירש	237		156 69 68
מנהיימר, יצחק נח	61	סנטא (Abaujszántó)	59
מקלנבורג-שוורין	23 22 20	סנטגרוט	96
מרגליות, ישראל דוד	62 59	סנטפטר	76 73 72
מרגרטן (Marghita)	75 74 73	סרדהי (Szerdahely)	98
מריה טרזה	44 43	עזרא הסופר	235
מרטרוש	217 71	עמדן, יעקב	275
נאדיוואראד, ראה: גרוסוורדין		עקפלד, ברוך	236
נאנאש	146	פאלר, טיבדר	228 227 219 216 214 213
נד'קניז'ה (Nagykanizsa)	50	פאלק, א'	258 255
נוימן, וילהלם	158	פאפא (Pápa)	65 44
ניטרא	211 209	פאריס	178 158 151 15
נימת, אלברט	199	פדובה	131
ניקולשבורג	83 82 63 61 36	פזונה	279 30 22
נירדיהאזה (Nyíregyháza)	96 79	פוטנאק	96
נפוליון	151 113 19 15	פולאק, ה'	144 141 140
סאבולץ'	238	פולד, אברהם	35
סאבראנץ (Szobráncs)	92	פולין	223 74 70
סאטמאר	220	פופר, יוסף	167 164 162
סארוואש (Szarvas)	56	פופר, ליאופולד	158 155 153
סגד (Szeged)	56 55 53	פיליפזון, לודוויג	263 262 260 258 256
סומבאטהיי (Szombathely)	131		265 264
סופר, אברהם שמואל בנימין (הכתב		פיץ' (Pécs)	48
סופר)	117 115 90 88-84 82 79 76 68	פישמן, יחזקאל משה	130 85 78 77 59
	189 174 159 148 143 140 139 132 129	פישמן, פייש	162 88 87 86 85 78
	284 235 232 231 209 207 206 204	פישר, גוטליב	283 140 65 63

מפתחות

119	צירנדורף, ה'	113	פישר, ליאו
193 123 113 105 45 20 18 16 15	צרפת	207 205	פישר, ליאון פון
265	קאהן, ליאו	212 210	פלייסיג, יעקב
262	קאסל, דוד	92	פנט, חיים בצלאל
247 246 245	קארלסרוה	217 216 128 96	פנט, מנחם מנדל
206	קארצג (Karcag)	126	פניושי, אדולף
283 140 139 125 124	קוטנא, שלום	117	פפנהיים, וולף
136	קויבסדורף	162 159 157 155 113 108	פפנהיים, קלמן
154	קולומיה	65 32 22	פראג
186	קולין (Kollin)	255 250	פרום, י'
65	קומרום (Komárom)	256 252 247 246 45 30 29 20 16	פרוסייה
229	קופל, רייך	264 260	פרוסניץ
119 114	קורוש-לאדאני (Körösladány)	63	פרידמן, אברהם
255	קוש, קפאל	74	פרידמן, פנחס ליב
48 46	קשוט, לאיוש	65	פרידמן, צבי הירש (האדמו"ר מליסקא)
109 88 87 74 73	קלויזנבורג (Kolozsát)	71	פרידמן, צבי הירש (האדמו"ר מליסקא)
223		217 216 206 143 140 139 130 129 128	פרידריך וילהלם השלישי, המלך
98	קליין, מרדכי ליב	29 20	פרייטשטדט, ראז: ואג-פרייטשטדט
124	קפושוו (Kaposvár)		פרלס, יצחק משה
78	קצ'מיט	59	פרלס, מאיר
130 123 122 120 118 114	קראוס, שמעון	222 221 220 219 142 96 79	
159 158 157 154 148 145 134 132 131		280 235 224 223	
191 185 174 171 170 167 164 163 162		186 182 178 85 79	פרנץ יוסף, הקיסר
223 207 206 205		188	
238	קראקא	39 37 36 35 33-29 28 26 17	פרנקפורט
142 79	קרולא, קראלי (Nagykároly)	273 272 269 266 265 262 251 246 61	
219		284 279 275	
189	קרלסבד	22	פרנקפורט על נהר אודר
219 131 108 97 77 76 72	קסאו (Kassa)	119 118 117 116 110 109	פרקש, אלברט
280 233 224 223 222 220		203 146 137 132	
119 73	ראב (Győr)	83 82 73 72 60 46 44 43	פרשבורג
208	רוזנהיימר, י'	241 234 216 209 155 108 91-84	
36 35	רוטשילד, בית	143 139 117 116 109 60 55 53 44	פשט
214	רוטשילד, וילי	207 203 184 159 158 155 151 148 146	
35	רוטשילד, מאיר אנשיל	231 230	
35	רוטשילד, קארל מאיר	74	צאנו
188 187 174 120 119	רייך, איגנץ-יצחק	205 188 87	צהעלים (Deutschkreutz)
229 207 205 191		162 156 126 68 65 63 53	ציפסר, מאיר
128 126 56	רכניץ, רוהונץ (Rohonc)	188 184	

מפתחות

רש"ר הירש, ראה: שמשון רפאל	262	שטיינטל, הרמן
שאג, אברהם	284 232 216 154 137 136	שטראסר, אלעזר
שטוראליאווהעל, ראה: אויהעל		שטרן, לודוויג
שבש (Sebeskelemes)	223 97	שטרן, ל' 274
שבתאי צבי	235	שיק, אברהם
שוואב, ליב	63 60 55 53	שיק, משה, ראה: מהר"ם שיק
שוורין	25 23	שיק, שלמה צבי
שוורצשילד, עמנואל	269	— בנו
שטוטגרט	21	שלזיה
שטיין, ליאופולד	36	שלינגר, עקיבא יוסף
שטיינהרדט, יעקב	184 170 169 162 156	154 98 96 95

ב. מפתח עניינים

אגודת ישראל	284	בימה	98 92 77 55
אדמו"רים	143 140 130-128 75 71 70	בית הספר הסימולטני	206 199 177
	268 217 216 206	בית הקברות	273 267 266 234 163 37
אוברלנד	98 96 79 74-69 60 52-50	ברית (מילה)	55 48 18 17
	99	גט	237 65
אוטונומיה של הקהילות	185 173 172	דיין	157 122
	246	דינא דמלכותא	282 281 143
אונטרלנד	140 76 72-70 69 60 51	דת "מוכרת" "מקובלת"	181 156 104
אורתודוקסים, אורתודוקסיה — לאורך כל			289 288 202 200
הספר		דת משה הרבנית	193 168 166 163
אורתודוקסיה קהילתית	283 279 231	ה"היכל" בהמבורג	25 17
	284	היתר הוראה	207 61 54 22
אמנציפציה	117 111 108-103 99 46	הלכה	76 71 65 63 62 60-58 55 54 35
	229 213 202 196 194 181 153 151 126		268 266 233 224 184 167 131 98 93
	260 255 252		273 271 270
אסיפת הנכבדים	121 120 118 111 109	הלכה למשה מסיני	22
	233 231 163 158 157 154 152 124 123	הצהרת בלפור	284
אסיפת הרבנים	146-141 139 137 136	ועדת ביצוע	224 223 220 217 215 207
	274 232 175 170 168 161 152		232
הארגון האורתודוקסי	209-207 203 201	חברה קדישא	235 234
	282 280 230 229 216 215 213	"חדר"	206 177 129 69 50 49
"אשכנזים"	281 217 129	חזות דעת רבני אירופה	194 193 191
"בונים חופשים"	33 32		201 200

מפתחות

מקוה טהרה	230 175 163 37	חופה	237 92 59 55
מרא דאתרא	271 269 266 80 78 71 30	חופש הדת	208 200 199 196 195 184 182
משלחת רבנים	188-186 106 80 79		213
"מתקדמים"	156 154-152 99 80 79 77	חופש המצפון	168 157 156 131 122
	178 175 170 169 167 166 163 162 159		255 252 251 248 245 216 192 185 173
	195		262 257
ניאולוגי, ניאולוגים	115 62 58 55-53	חוקת הגויים	92
	137 136 134 126	חונים	238 121 78 77 54 21 20
נישואים אזרחיים	196 104	חינוך חובה	177 129 16
"נס פורים"	200 195	חיתון עם הניאולוגים	239 236
נציבות, הנציב	69 44	חכמה חיצונית	97 88 86 83
סטטוס-קוו	233 224-220 219 215 209	חסידים, חסידות	139 132-128 75-70
	284-282 280 241-238 235		281 218-216 153
סמינר לרבנים	129 109 82 80 79 54 49	חסיד שוטה	169
	228 178 177 175 168 167 143-141 131	חרם	246 237 236 218 95 76
	275 241 238 232	יידש	128 113 83 61 49 32 30 19
"ספרדים"	281 129	יידש-דייטש	93 88 83 60 49
סרבני הפרישה	279 276 267	ישיבות	143 131 119 85-83 79 63 54 49
"עדת ישורון"	249 246 245 214 39 37		279 270 268 238 237 232 228 178
	284 273 268-265 262	כשרות	246 132 56 33
"עדת ישראל"	253 250 248 247 245	ליברליזם	253 196 182 153 105 20
עוגב בבית הכנסת	246 230 184 77 23	לימודי חול	178 168 85 49 35
פילוג פרישה, סכיזמה	120 69 32 26 25	לנדטג (פרלמנט פרוסי)	250 248 247
	229-227 212 211 194 157 134 123		264 263 257 255 252
	253 251-249 246 241 238 236 234 233	מגנטים	84 44
	273 271 268 267 261 260 258 257 255	מהפכת 1848	169 108 55 48 45 39 35 26
	285 284 281 279 278 274		182
פסק בית דין	132-130 128 98-95 92	מודרניזציה	72 63 59 55 53 49 48 46-43
	169 167 140	מועדון האורתודוקסים	164 160 159 154
פרלמנט	182 181 121 108 106 103		174 168
	200 199 197-195 188	מועדון המתקדמים	152
הקונגרס — פרקים ט-טו		מועצה דתית	139 137 129 117 111
קונסיסטואר	158 113 20-18 16 15		231 207 191 159 148 146
קטניות בפסח	60 19	מורים	125 106 49 20
קנאים	169 131 130 128 108 90 77 70	"מיגדר מילתא"	278 99 97 80
קרן החינוך	178 110 109 106 54 49	מינים, אפיקורסים	278 276 273 272
	228 215 205 199 196	מניין פרטי	63 23 21
רב המדינה	74 36 25 23 22	מציצה	237 18
רבנים רפורמיים	76 58	מקהלה, "קהרשול"	267 99 80 77 54

מפתחות

123 121 118-116 110 109	שומרי הדת	46 26 25 23 20 18 17	רפורמה, רפורמים
148 146 145 144 137-134 131-128		170 169 90 76 71 63 62 59 58 54 53 48	
187-185 174 159 158 152 151		272 268-265 263 258 245 194	
224 215 207 204 203 200 197 195-191		77 57-55 48	שבת (שמירתה וחילולה)
233-231		246 237 218 217 193 169 157-155 132	
156 57 56	שוק שבועי	276 253	
119 118	"שושנת ירחיו"	78 74 33 26 22 20 17	שוחטים, שחיטה
72 68 65 59 58 55 54 50	תיקונים בדת	280 238 230 220 217 157 97	
212 170 166 99 83 80 77		163 140 117 78 77 75 68	שולחן ערוך
194 193 191 189 188	תקנות הקונגרס	207 197 193 192 172 171 169 167 166	
210 201 200 199 196		271 240 234	

הקרע שלא נתאחה עוסק ב'פרישת האורתודוקסים מכלל הקהילות בהונגריה ובגרמניה'. התמורות במעמד הדת במדינה ובחברה בתקופת הליברליזם החלישו את חישוקי העדה היהודית מבית ומחוץ. כך נפתח פתח למאבק עקשני ומר במוסדות המדינה ובציבור היהודי, בין החותרים לפילוג ובין הדוגלים באחדות חרף הניגודים הדתיים. לספר שני מוקדים. במוקד האחד עומדים הקונגרס היהודי בהונגריה, שבו אירע הפילוג בין האורתודוקסים ליריביהם, והופעת האולטרה-אורתודוקסיה, שהעמיקה את הניגודים בין שני המחנות. המוקד השני הוא גרמניה, ובמיוחד קהילת פרנקפורט, שבה ניהל הרב שמשון רפאל הירש מאבק על עצמאות עדתו, עדת ישורון האורתודוקסית.

יעקב כ"ץ נולד בהונגריה בשנת תרס"ה ונפטר בירושלים בשנת תשנ"ח. שימש רקטור האוניברסיטה העברית וזכה בפרס ישראל להיסטוריה יהודית לשנת תש"ס. כ"ץ נחשב לאחד מגדולי ההיסטוריונים היהודים בדור האחרון. מחקריו עוסקים בסוגיות מרכזיות בתולדות עם ישראל, הן בימי הביניים הן בעת החדשה, ואחדים מהם סללו דרכים חדשות בחקר ההיסטוריה היהודית.

דאנאקוד 185-361
מחיר מומלץ: 87.50 ש"ח

עיצוב עטיפה: סטודיו מירה קידר / שולמית מאיר